

Oud Utrecht

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

4

De 'Chinezenmoord' van 1935

De valse bankbiljetten van een kostschoolhoudster

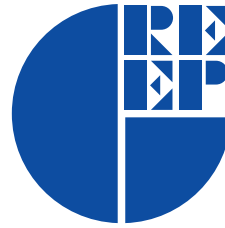
Utrecht en de Drentse landbouwkoloniën

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Lange Nieuwstraat 66
3512 PL Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

Bouw Belegging Restauratie Recreatie Bemiddeling

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44

De kracht in vellen offset.

Roto Smeets Grafiservices

Grafiservices

Een bedrijf dat vecht voor
de successen van zijn klanten.
Of het nu gaat om vellen offset,
pre-media, nabewerking,
pre-distributie of distributie...
Superstrong, sharp, safe & fast.

T 030 - 282 28 22
T 040 - 250 50 00
www.rsgrafiservices.nl

en na de vakantie?

jeroen tirion, grafisch ontwerp - info@jeroentirion.nl

LEVEN IN UTRECHT 1850-1914

P.D. 'T HART, *Leven in Utrecht 1850-1914*. Groei naar een moderne stad.
348 blz., gebonden, geïllustreerd, ISBN 90-6550-888-0, €29,-.

Utrecht was in de negentiende eeuw bepaald geen gezapige en deftige
rentenierstad, zoals vaak is beweerd. Er werd hard gewerkt aan de verbete-
ring van de armenzorg, de volksgezondheid, de volkshuisvesting, de werk-
gelegenheid en de arbeidsomstandigheden. Het leven van de gewone
Utrechters, die in dit boek centraal staan, werd een stuk aangenameer.

Een uitgave van Verloren. Zie www.verloren.nl.

Inhoud

88

Niels Bokhove

'In geen jaren heeft Utrecht zóó iets verschrikkelijks gekend'

De dichter en de Chinezenmoord

95

Signalement

96

Willemien Schenkeveld

Hendrica Leurs: verdacht van vervalsing

Boven het maaiveld 4

98

Ton H.M. van Schaik

Kotte en Luns, een aanvulling

99

Manon van der Wiel

Monumentendag 2009: studeren op de kaart

100

Wil Schackmann

'Het algemeen erkend weldadig karakter onze natie'

Utrecht en de landbouwkoloniën

106

Jos van Heel

De blingbling van middeleeuwse manuscripten

108

Gidi Verheijen

Verplicht inleveren: Het radiotoestel in de Tweede Wereldoorlog in de provincie Utrecht

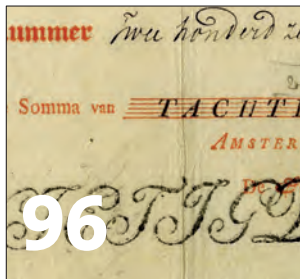
110

Agenda en berichten

Li Fang en Lee Foo

'De Chinezenmoord van 1935', zo staat het drama dat plaatsvond aan de Lichtegaard ook wel bekend. Reconstructie van het verband tussen een lijk in bed, een dode op straat, een meisje op de fiets, twee schrijvers, een Chinees restaurant, een bekend archeoloog en een oproep in Tros Vermist.

Vals geld

Als houdster van een kostschool voor jongedames uit de beste kringen schreef Hendrica Leurs geen geschiedenis. Dat deed ze wel toen ze in 1837, waarschijnlijk als eerste in ons land, beschuldigd werd van het vervalsen van negen bankbiljetten. Er waren niet alleen veel verdachte omstandigheden, maar er waren ook veel argumenten die pleitten voor haar onschuld.

Kolonist in Drenthe

Toen de Maatschappij van Weldadigheid in 1818 een actie begon voor de oprichting van een landbouwkolonie voor de armen, stroomde het geld binnen, ook van gegoede burgers in de provincie Utrecht. Frans de Kruijf, Elisabeth Wierst en hun vijf dochters waren de eerste Utrechtse kolonisten. Na jaren van 'zeer ongunstige berigten' profiteerden ze uiteindelijk van de zekerheid van het koloniale bestaan.

Martinus Nijhoff in de Oosterstraat, ca. 1935.

FOTO LETTERKUNDIG MUSEUM DEN HAAG

‘Er valt een man langs het raam naar beneden’, zei de dichter Martinus Nijhoff nogal droogjes op een avond rond 1934 in een Chinees restaurant in Utrecht tegen zijn tafelgenoten. Naar verluidt had de Chinese kok plotseling de Chinese kelner uit het keukenraam bóven het eetzaaltje gegooid en zo vermoord. Maar klopt Nijhoffs verhaal wel? Een reconstructie van wat er werkelijk gebeurde.

Niels Bokhove

Filosof en literatuurhistoricus

Wie er die avond precies bij waren is onbekend, maar van Nijhoffs ‘maandagavondeetclub’ zaten vaak aan de stamtafel bij het raam: de schilder Pyke Koch en diens vrouw Heddy de Geer en huisgenoot en musicus Hans Philips. Die avond zaten er als Nijhoffs disgenoten in elk geval zijn Utrechtse vriendin Josine (‘Jootje’ voor vrienden) van Dam van Isselt, want uit hun ‘levendige gesprekken’ was de eetclub voortgekomen, en kunsthistorica Victorine Hefting, want van haar is dit verhaal afkomstig. Helaas echter in twee versies die elkaar op enkele punten tegenspreken en ook onduidelijk zijn.¹ Zowel de inhoud - Nijhoff en een moord - als de schrijfster - niet altijd even betrouwbaar met haar herinneringen - vormden aanleiding genoeg om dit verhaal eens na te trekken.²

In haar herinneringen aan Nijhoff vertelde Hefting dat het Chinese drama had plaatsgevonden ‘in het Chinees restaurant om de hoek bij de Zadelstraat’. De eetclub zou de val van de kelner niet gezien, maar wel de smak op straat gehoord hebben. Later kwam ze erop terug in haar autobiografie. Nu waren de eetavondjes ‘bij een Chinees tegenover de brug bij de Trans’ geweest. In beide gevallen dateerde ze het drama ergens in de jaren rondom het ontstaan van Nijhoffs nieuwe bundel *Nieuwe gedichten*, dus rond 1933-1934.³ Hoe zat het nu precies, vroeg ik mij af. Waar was dat Chinees restaurant? Wanneer vond die moord daar nu eigenlijk plaats? Wat gebeurde er precies? Het zou een kleine bijdrage aan de biografie van Nijhoff kunnen leveren, een biografie die er nog steeds niet is.

Onbetrouwbare herinneringen

Een speld in een hooiberg, dacht ik aanvankelijk. Maar dat viel enorm mee. We⁴ hadden immers twee aanknopingspunten: de moord moest op een maandagavond gebeurd zijn, bij benadering in de jaren 1933-1935. Hij moest dus in een dinsdagkrant verslagen zijn. Al na een paar uur hadden we beet: de plaats delict bleek het Chinees restaurant Chung Ho Cha Lou aan de Lichtegaard 8 te zijn en de datum 21 mei 1935. (Het pand is er nog steeds, in onveranderde staat.) Uit de vele persverslagen blijkt dat het drama niet alleen in Utrecht veel beroering wekte, maar ook in de rest van het land. ‘In geen jaren heeft Utrecht zóó iets verschrikkelijks gekend’, meldde *Het Centrum*.

En hier dook de eerste verrassing op: de moord bleek in de vroege ochtend van een dinsdag gebeurd te zijn, want dat was die 21e mei. Toen was Nijhoff er niet meer, die lag na het etentje waarschijnlijk nog op één oor in zijn kamer aan de Oosterstraat - of misschien bij vriendin ‘Jootje’ thuis in de Herenstraat. Hefting had zich dus vergist. Daarmee verdween Nijhoff dus uit het verhaal - maar een andere schrijver zou min of meer zijn plaats innemen. Een tweede feit

De dichter en de Chinezenmoord

‘In geen jaren heeft Utrecht zóó iets verschrikkelijks gekend’

bij Hefting klopte ook niet: de kelner was niet naar beneden gegooid, nee, hij was door de kok in zijn bed boven op zolder doodgeslagen met een hakmes en vervolgens had de dader zelfmoord gepleegd door naar beneden te springen. Genoeg redenen om de zaak eens nader te onderzoeken. Naast de Utrechtse dagbladen en ook een aantal landelijke kranten raadpleegde ik Het Utrechts Archief, spoorde familie van de restaurantexploitant op en kwam ook terecht bij de TROS en een bekend antiquaar.

De aanloop naar het drama

Het restaurant was gestart in oktober 1934 door de Leidse Nelly Remouchamps (over haar dadelijk meer). Als kok nam ze de toen 34-jarige Lee Foo in dienst, als kelner de 29-jarige Li Fang.⁵ Deze, en waarschijnlijk ook zijn collega, was - net als alle Chinezen in die tijd - als zeeman bij de koopvaardij in Nederland blijven ‘hangen’.

Li Fang, zoon van een Chinese vader en een Franse moeder, was ‘een zeer goed ontwikkelde jongeman’ die zich na een loopbaan als hofmeester door omstandigheden gedwongen zag in de horeca zijn boterham te verdienen. Hij beheerste de Nederlandse taal vrij goed en was dus inderdaad een goede gesprekspartner voor het eetgroepje rond Nijhoff. Lee Foo daarentegen had een lager opleidingsniveau en sprak nauwelijks Nederlands. Volgens de overlijdensakte was hij getrouwd met een zekere Ro. Zij zou met hun kind in China wonen. Elke maand maakte de kok geld over naar haar via het Chinees consulaat in Rotterdam.

Beide Chinezen bewoonden samen de linker zolderkamer aan de voorkant van het pand (het dakraampje is er nog altijd). Hier sliepen zij, eten deden zij vermoedelijk in de keuken van het restaurant op de eerste etage.

Toen iemand een paar dagen voor het drama aan Li Fang vroeg of hij niet blij was met een dag zonder zijn collega,

Li Fang

□ FOTO TROS VERMIST

antwoordde hij dat hij 'bang was alleen'. Dat schijnt kenmerkend te zijn geweest voor hun onderlinge relatie, die enerzijds uit 'kameraadschap' in een voor hen vreemde wereld bestond, maar waarin anderzijds Li Fang bang voor zijn collega was. Mensen die hen dagelijks meemaakten vertelden dat de kelner de kok voortdurend uit de hoogte behandelde en koeioneerde. Daardoor verkeerden ze al geruime tijd in onmin, sterker nog, de kelner was zelfs bang voor de kok, maar veranderde zijn pestgedrag toch niet.

De laatste weken ging het bergafwaarts met hun verstandhouding. 'Op zekeren dag had de kok zich op de W.C. opgesloten uit angst voor zijn landgenoot. [Li Fang] zat intusschen druk gesticuleerend op de trap, zuchtte diep en hevig', wat het nichtje van de beheerster, dat ook in huis woonde, ertoe bracht hem te bezweren Lee Foo 'niets aan te doen'.

Het drama op 21 mei

Wat er die ochtend precies is gebeurd, valt uiteraard moeilijk te achterhalen: de enige ooggetuige, de dader, overleefde het drama zelf niet. Er was dus ook geen rechtszaak. Toch valt het verhaal tamelijk goed te reconstrueren aan de hand van alle krantenverslagen.

Om de een of andere reden is er rond 7 uur ruzie tussen beiden ontstaan. Over het motief of de aanleiding daarvoor

Het Chinees restaurant, Lichtegaard 8, 1935.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

bestaan diverse theorieën. De ene noemt een ruzie over het rookgedrag van de kelner, een ander een ruzie om een vrouw, en een derde het ontslag dat de kok volgens de kelner boven het hoofd hing.

Li Fang zou door zijn huisarts zijn gewaarschuwd niet te veel te roken, omdat hij het aan zijn hart had. Die ochtend had hij meteen na een eerste een tweede sigaret opgestoken. De kok die hem dit - mogelijk om terug te pesten - verboden had, zou daardoor buiten zinnen zijn geraakt.

Een liefdesdrama werd door de politie als mogelijke oorzaak van de hand gewezen. De kelner bleek een verlovingsring in zijn portemonnee te hebben, maar ontkende altijd verloofd te zijn. Dat dit toch een reële mogelijkheid is, zal dadelijk blijken.

Een politiek motief is echter ook mogelijk. Er bestonden namelijk onder de Chinezen in Nederland al langer spanningen tussen de zogenaamde 'Bo-on'-groep en die van de 'Drie Vingers'.⁶

Van de ruzie tussen beide mannen, die gepaard ging met angstig geroep, was er één getuige, namelijk de man die de rechter zolderkamer bewoonde. Deze buurman, een jonge jurist, riep door de wand heen dat ze zich rustig moesten houden, wat hielp. Bovendien waarschuwde hij de beheerster beneden en ging weer naar bed. Wat

De dode kelner in bed. Achterin de stoel die de kok gebruikte om door het dakraam te klimmen.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF

daarna gebeurde verliep kennelijk in relatieve stilte. Hoe dan ook, de kok ontstak in blinde woede, er volgde een korte worsteling, waarna hij een hakmes pakte en de kelner in zijn bed doodde door hem de linkerslaap in te slaan en vervolgens de keel door te snijden. Vervolgens klom hij via een stoel door het dakraampje en liep enige tijd in de dakgoot op veertien meter hoogte heen en weer, niet wetend wat te doen. Door het andere dakraampje maakte hij de jurist met gebaren en in gebroken Engels duidelijk dat hij de kelner gedood had en nu ook zelf dood wilde. Het nichtje van de beheerster kwam later naar boven en zou hem nog juist door het raampje gezien hebben, waarbij hij haar wees op een soort afscheidsbriefje op het bed van het slachtoffer. Daarna, om kwart over 8, sprong hij, waarbij hij bovenop de fiets van een passerend meisje viel. Hij was op slag dood, het meisje licht gewond, de fiets total loss.

De gewaarschuwde politie kwam in de persoon van met name inspecteur J.C.M. Swertz. De politiefotograaf maakte foto's. In eerste instantie was er alleen de dode kok op straat, maar toen de politie het pand inging vond ze onverwacht ook de dode kelner. Beide lichamen werden naar het politiebureau gebracht, het meisje werd geholpen in het ziekenhuis.

Restaurant voor 'studenten en artisten'

Wat weten we nu over het restaurant, dat nogal onopvallend naast het verkooplokaal van de firma Beijers gevestigd was? Chung Ho Cha Lou - letterlijk 'Eerste Hollands-Chinese Eethuis', geschilderd op de vier ramen van de eerste etage - moet in die tijd zo ongeveer het enige Chinees restaurant in Utrecht zijn geweest, want een van de kranten meldde dat het bericht over een moord in een dergelijke gelegenheid 'genoeg [is] om te weten, dat dit drama zich aan de Lichte Gaard moest hebben afgespeeld'.⁷ In het voorzaaltje op de eerste verdieping, ingericht met een gebeitste vloer en Chinese doeken, konden ongeveer twaalf mensen eten. Het publiek bestond overwegend uit 'studenten en artisten', dus juist het soort figuren als in Nijhoffs eetclub.

Zoals gezegd werd het in oktober 1934 geopend door Nelly Remouchamps-Burgdorffer (*1890) uit Leiden.⁸ Zij was de weduwe van 'een bekend dokter in de archeologie' namelijk de uit Vlaanderen afkomstige August ('Gust') E. Remouchamps (*1892). Zij trouwden in 1919, hij werd in 1925 conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en nam deel aan vele opgravingen in Nederland en daarbuiten. Tijdens opgravingen bij Fort Vechten in de gure zomer van 1927 liep hij een ernstige infectieziekte op waaraan hij kort daarna overleed.⁹ Zijn jonge vrouw moest met hun

Nelly Remouchamps en Robert van Gulik in 1932.

❑ FOTO UIT BARKMAN, EEN MAN VAN DRIE LEVENS

Nelly Remouchamps, ca. 1934.

❑ PARTICULIERE COLLECTIE

Diner van het bestuur van een studentenvereniging in oktober 1934. Links kelner Li Fang, rechts het raam waar Nijhoff en zijn vrienden plachten te zitten.

❑ PARTICULIERE COLLECTIE LITOUWEN

zoontje Eddy (*1920) verder met een nauwelijks opgebouwd weduwepensioen. Dat bracht haar tot het starten van twee restaurants in Leiden en later dat in Utrecht, bezocht door 'studenten en artisten, waaronder vele Oosterlingen'. Over die - vermoedelijk clandestiene - eethuisjes in Leiden heb ik helaas niets kunnen vinden.

Omdat zij vanuit Leiden niet de dagelijkse leiding van het Utrechtse restaurant kon uitoefenen, stelde Remouchamps een beheerder aan. Aanvankelijk was dat een Duitse oorlogsinvaliden en diens vrouw, met wie zij echter al snel 'onprettige ervaringen' had en die op een dag plotseling verdwenen. Daarna volgde een 70-jarige dame die met een 17-jarig nichtje van haar het restaurant runde, ook in de tijd van de moord. Dat nichtje was degene die de kok in de dakgoot had zien staan. Ondanks veel speurwerk is het mij niet gelukt, de identiteit van deze twee vrouwen te achterhalen. Hetzelfde geldt helaas voor de buurman-jurist.¹⁰

Een onverwachte bijrol

Opnieuw stuitte ik op een verrassing: blijkens de krantenverslagen speelde nog een andere figuur een rol, een 'pas gepromoveerd dr in de Oostersche taal, den heer Van Gulik'. Niemand minder dan de Rechter Tie-auteur Robert van Gulik (*1910)! Er was dus toch nog een schrijver in het spel. Van Gulik was degene die zorgde voor de opschriftstelling van de instructies van Remouchamps voor beide Chinese werknemers. Soms werd hij ingeschakeld om te bemiddelen in de gespannen verhouding tussen beide Chinezen, maar ook hij, als verondersteld kenner van de Oosterse ziel, stuitte dan op 'de ondoorgrondelijkheid van het Aziatisch karakter'. Deze functie van Van Gulik kwam echter niet zomaar uit de lucht vallen. Zoals bekend studeerde hij in die tijd in Leiden. In 1930 was hij hier op kamers gaan wonen bij de weduwe Remouchamps. Tussen beiden ontstond alras, ondanks het grote leeftijdsverschil van twintig jaar, een intieme relatie.

Maar dit geluk kon niet eeuwig duren. Op 7 maart 1935 promoveerde Van Gulik in Utrecht en gaf een diner in... restaurant Chung Ho Cha Lou. Kort daarna al, maar bijna drie weken vóór het drama, vertrok hij naar Japan voor zijn eerste diplomatieke baan. Op het station in Leiden zwaaide

Promotiediner van Van Gulik, maart 1935.

□ AAN TAFEL: VAN GULIK TWEEDE, REMOUCHAMPS VIERDE VAN RECHTS. FOTO UIT BARKMAN, EEN MAN VAN DRIE LEVENS.

Nelly hem uit en zei 'op het allerlaatste moment dat dit, in ons beider belang, het einde moest zijn' van hun relatie, vooral vanwege hun grote leeftijdsverschil.¹¹ Nelly overleed in 1960 in Nijmegen, Van Gulik na een rijk bestaan als diplomaat én schrijver in 1967.

Van de moord heeft Van Gulik waarschijnlijk nooit geweten. Dit is interessant, omdat het briefje, dat de kok op of bij het bed van zijn slachtoffer had gelegd, aan Van Gulik als tolk én kennelijke vertrouwenspersoon was gericht. De politie kon het helaas niet 'ontcijferen'. Kennelijk wist de dader niet dat de sinoloog al enkele weken weg was. Op de politiefoto van de dode kelner in zijn bed zijn briefjes op het kastje aan het hoofdeind te zien, maar de tekst bleek na uitvergroting volstrekt onleesbaar.

Nog meer vondsten

Omdat ik meer wilde weten, met name ook hoe het interieur er uitzag waarin Nijhoff en zijn eetclub wekelijks vertoefden, zocht ik naar nazaten van de eigenares. De naam Remouchamps is vrij zeldzaam in Nederland, al snel was dus Nelly's kleindochter gevonden. En zo diende zich een volgende verrassing in deze speurtocht aan: het tv-programma Vermist van de TROS bleek al sinds 2006 op zoek

naar familie van kelner Li Fang in China, aangezwengeld door een familielid van hem. En dat niet alleen: de redactie bleek in het bezit van enkele politiefoto's van het misdrijf, afkomstig uit Het Utrechts Archief. Ze waren een recente schenking uit de papieren van inspecteur Swertz.

De naam van de politie-inspecteur had me intussen op een idee gebracht. Het lot zat mij mee want - inderdaad, alweer een verrassing - de bekende Utrechtse antiquaar André Swertz bleek een zoon van hem en bovendien de schenker van de foto's.

Het vervolg

Beide Chinezen werden van gemeentewege begraven in één graf - boven elkaar dus - op Soestbergen, in het meest oostelijke deel, waar alle grafstenen weg zijn, maar de menselijke resten nog liggen. Aanwezig was niet alleen Nelly Remouchamps, maar met name ook een 'vrouwelijke bediende'.

Wie was die bediende, waarover de kranten eerder niet hadden bericht? Waarschijnlijk was zij de verloofde van Li Fang. Want hij bleek wel degelijk verloofd, vandaar ook die ring in zijn portemonnee. Zij was de Leidse Maria de Ru (*1915/16-1980). Sterker nog: ze was op dat moment zwanger en zou in november, dus een half jaar na de moord, bevallen van

Maria de Ru

□ FOTO TROS VERMIST

een zoon die nooit zijn vader zou kennen. En het is maar de vraag of de vader ooit van de zwangerschap heeft geweten. Het is die zoon die via de TROS familie van zijn vader in China zoekt.¹²

Maar daarmee was de speurtocht naar het verhaal áchter het verhaal nog niet ten einde. Want wie was dat 15-jarige meisje, de jongste in het verhaal, die voorbij fietsend ternauwernood aan het vallende lichaam van de Chinese kok ontkwam en er alleen een lichte schouderkneuzing aan overhield? Als ze nog leefde, wat wist zij dan nog van die zelfmoordsprong van de kok?

Vrijwel alle kranten vermeldde haar wonderbaarlijke overleving, maar slechts één gaf een hint voor haar identiteit: ze zou een dochter van de 'Bunnikschen wagenmaker v.D.' zijn. Er bleken in die tijd slechts een paar wagenmakers in Bunnik te zijn geweest en een van hen was Jan van Dijk. Ik ontdekte dat het oudste kind van hem een zekere Maagje Hendrika van Dijk, geboren op 16 november 1919, was - en dus inderdaad 15 in mei 1935.¹³ Rond 1960 dreef zij een markthandel in 'luxue artikelen en kunstnijverheidsproducten' in het bijzonder 'in glas en keramische artikelen', en later ook 'textielgoederen en huishoudelijke artikelen' op en/of vanaf haar adres Haverstraat 21bis.¹⁴ Later woonde ze aan de Swammerdamstraat 9 in Zuilen. Haar dochter stierf vroegtijdig in 1994, zijzelf in 1998. Ik kon haar dus niet meer interviewen.

En Nijhoff? Hij heeft ongetwijfeld van het drama gehoord. Volgens Hefting zou hij 'van die tijd af veel over China' zijn gaan lezen. Best mogelijk, maar in zijn gedichten, kritieken en brieven is er niets over terug te vinden.

Noten

- 1 Victorine Hefting, 'Enkele herinneringen aan Martinus Nijhoff', in: *Bzzlletin* 8 (1979/80) 73, 37; Nienke Begemann, *Victorine* (Amsterdam, 1988), 124-25.
- 2 In eerste instantie wilde ik dat onderzoek doen voor een literaire gids over Nijhoffs Utrechtse jaren. Zie: *Awaters spoor. Literaire omzwervingen door het Utrecht van Martinus Nijhoff* (Amsterdam), verwacht eind 2009.
- 3 Hefting, a.w.; N. Begemann, a.w., 124 e.v.
- 4 Met grote dank aan Utrechtkenner Bernard Martens van Vliet, die me met deze speurtocht en ook met andere kwesties ruimhartig hielp.
- 5 De kranten waren niet geheel uniform met die namen, wat op zich begrijpelijk is gezien de Chinese taal. Maar de namen werden ook verwisseld. Als hun leeftijd werd 30 jaar vermeld. Namen en leeftijden in de begraafplaatsadministratie neem ik als de correcte aan.
- 6 Zie: F. van Heek, *Chineesche immigranten in Nederland* (Amsterdam, 1936), en H.J. Wubben, 'Chineezers en ander Aziatisch ongedierte'. *Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1940* (Zutphen, 1986).
- 7 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 21 mei 1934. In februari 1934 waren er in Utrecht volgens een politietelling 67 'Pinda-chinezen' (*Utrechtsch Dagblad*, 27 februari 1934).
- 8 HUA, toegang 473, inv. 11644.
- 9 M. Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme* (Amsterdam, 2003), 57v. Zie Remouchamps' postume publicatie *Opgravingen te Vechten (1922 - 1926)* (Utrecht, 1928).
- 10 De bewonersgeschiedenis van het pand valt niet goed te reconstrueren, omdat de woningkaarten van de hele Lichtegaard uit die tijd verdwenen zijn.
- 11 C.D. Barkman & H. de Vries-van der Hoeven, *Een man van drie levens. Biografie van diplomaat, schrijver, geleerde Robert van Gulik* (Amsterdam, 1993), 29-34, 37.
- 12 Zie www.vermist.nl/index.php?id=5
- 13 Met dank aan het Streekarchivariaat Kromme-Rijng gebied - Utrechtse Heuvelrug, Wijk bij Duurstede.
- 14 HUA, archief Kamer van Koophandel, toegang 473, inv.nr. 30081.
- 15 Met hartelijke dank aan Jolanda Donné-Remouchamps, Victor Remouchamps, Loes Leeman (Stichting Missing) en André Swertz voor informatie en beeldmateriaal.

Protestantse binnenstadskerken

Eind vorig jaar werden alle 'meelevende leden' van negen protestantse kerken in de Utrechtse binnenstad verrast met een zeer fraai verzorgd boek. Dat is nu gelukkig ook voor andere geïnteresseerden verkrijgbaar. Naast beschrijvingen van de kerken - met steeds een historisch deel en een actuele bijdrage 'Met de koster op stap' - bevat het boek hoofdstukken over het Utrechtse kerkenkruis, het onderhoud, de instandhouding en financiering, monumentenbeleid en het roerend religieuze erfgoed van de binnenstadskerken.

Theo Kralt e.a. (redactie), *Levende monumenten. Geschiedenis, instandhouding en hedendaags gebruik van Utrechtse binnenstadskerken*. Utrecht / Ootmarsum: Protestantse Gemeente Utrecht / Van der Ros Communicatie, [2008]. 320 p. ISBN 978 90 812849 3 6. €39,95 (alleen verkrijgbaar in de winkel van de Domkerk).

Uit de Atlas van Grolman

De Utrechtse kunstenaar Anthony Grolman (1843-1926) legde een grote collectie documenten aan met Utrechtse stadsgezichten die een mooi beeld geven van de stad rond 1900. Uit deze verzameling putten Jetty en Paul Krijnen voor hun wekelijks in *Ons Utrecht* verschijnende rubriek 'Uit de atlas van A. Grolman'. Daarvan verscheen nu een bundeling van 75 afleveringen gegroepeerd rond een Oudegrachtroute en een Singelroute. Het levert een boekje op met veel wetenswaardigheden dat helaas door de gekozen papiersoort en vooral door de slappe kaft snel een flodderig aanzien krijgt.

Jetty Krijnen-van der Sterre en Paul Krijnen, *Uit de atlas van Anthony E. Grolman*. [Utrecht:] Uitgeverij Stili Novi, 2009. 183 p. ISBN 978 90 809416 6 €14,95.

De Heuvelrug als militair terrein

Het besluit tot opheffing van de Vliegbasis Soesterberg leidde in 2006 tot de publicatie van *Geheim Landschap, 200 jaar militairen op de Heuvelrug*. Daarmee was, zoals nu, drie jaar later, blijkt nog niet het hele verhaal verteld.

In een herziene en uitgebreide uitgave is veel nieuw materiaal verwerkt met speciale aandacht voor het militaire erfgoed en voor de ruimtelijke herinrichting van de voormalige basis. In de hoofdstukken daarvoor lezen we over de 'Franse' (1800-1870), 'Duitse' (1870-1945) en 'Amerikaanse' (1945-1994) periode van de Utrechtse militaire geschiedenis. Dit mooi verzorgde boek biedt een (historische) blik achter de hekken en slagbomen en maakt duidelijk dat militaire activiteiten het landschap van de Utrechtse Heuvelrug blijvend hebben gevormd.

Kees Volkers, *Geheim landschap. 200 jaar militairen op de Heuvelrug. 2e herziene en uitgebreide druk*. Utrecht / Amsterdam: provincie Utrecht / Stokerkade, cultuurhistorische uitgeverij, 2009. 192 p. ISBN 978 90 76092 15 7 €19,50.

Niemand de Baas

Iedere Utrechter die sinds midden jaren zeventig een beetje politiek actief of een beetje alternatief was, kwam in Collectief eetcafé De Baas. En menig, later bekende Utrechter, leerde er actievoeren, debatteren, emanciperen, doorzakken en een kroeg runnen. Na 32 jaar, eerst vanaf 1976 aan de Biltstraat, daarna vanaf 1984 aan de Lijnmarkt, viel vorig jaar het doek over De Baas. De geschiedenis die nu prettig te boek is gesteld is meer dan het nostalgische relaas van de vrijwilligers die het eetcafé draaiende hielden. Koen-Machiel van de Wetering maakt en passant ook duidelijk hoe activisme en ideologische bedrijfsvoering in de loop van decennia van gedaante veranderden. In die ontwikkeling past ook de laatste daad: verkoop van het pand ten behoeve van twee fondsen die respectievelijk duurzaam en sociaal ondernemen en organisaties voor (jonge) vrouwen in Oost-Europa ondersteunen.

Koen-Machiel van de Wetering, *Tappen uit principe. Collectief eetcafé De Baas 1976-2008*. Utrecht: Uitgeverij Frons, 2009. 136p. ISBN 978 90 9024369 6 €15,-.

Ook verschenen

Ton Blom, **Amersfoort, wat er veranderde in vijftig jaar 1959 - 2009**. Amersfoort, 2009. 176 p. ISBN 978 90 9024066 4. €17,95 (verkrijgbaar bij de boekhandels en VVV in Amersfoort).

Jan Carel van Dijk, **Het Hoogland van onze grootouders: verhaal aan de hand van oude ansichten**. Zaltbommel: Aprilis, 2008. 84 p. ISBN 978 90 5994 246 2. €19,95.

Ingrid D. Jacobs, **De oren en ogen van de stad. Toezicht in Utrecht**. Utrecht: Matrijs, 2009. 79 p. ISBN 978 90 5345 383 4. €12,95. Beschrijving van de geschiedenis van ruim tien jaar Stadtoezicht en van de voorlopers van de toezichthouders.

Mieke Lanen e.a., **Achter de muziek aan: stadswandeling door Utrecht**. [Utrecht:], Ad Hoc Orkest, 2009. 93 p. ISBN 978 90 9024334 4. €9,75. Uitgegeven t.g.v. het 35-jarig bestaan van het Ad Hoc Orkest.

Franka Stas (regie), Hetty Hagens (productie en script) **Denkend aan Loosdrecht ... Leven van wind en water**. Loosdrecht: Historische Kring Loosdrecht, 2009. Film op dvd over ontstaan van Loosdrecht en het dorpsleven in heden en verleden. €15,- (bestelinformatie: www.hkloosdrecht.nl).

Bert Verhoeff (fotografie), Hannes Wallrafen (geluid) en Reinie van Goor (tekst), **Kuiven en kraplappen. Vrouwen van Spakenburg / Women of Spakenburg**. [Amsterdam:] Mets & Schilt, 2009. 124 p. Boek + cd. ISBN 978 90 5330 672 7. €25,-.

Hendrica Leurs:

Gezicht op de Nieuwegracht te Utrecht vanaf de Brigittenbrug naar het zuiden, midden 19e eeuw.

□ R. GEISSLER, TINTLITHO | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Waarschijnlijk was ze de eerste Nederlandse bankbiljettenvervalser ooit: Hendrica Leurs (1794-1870) kostschoolhoudster in Utrecht. Als ze het inderdaad heeft gedaan, leverde ze een kranige prestatie: de biljetten in kwestie waren puur handwerk, getekend met een kroontjespen. Maar of zij de dader was zullen we nooit zeker weten.

In november 1837 berichtte het *Algemeen Handelsblad* over een uitzonderlijke zaak bij het Hof van Assisen, die alom de aandacht trok. Terecht stond mejuffrouw Hendrica Leurs, die aan de Nieuwegracht in Utrecht een kostschool had voor jongedames uit de beste kringen. 'Zij is een vrouw van ruim veertig jaren, van een rijzende gestalte', schreef het Handelsblad. En ze was er slecht aan toe: 'Haar bleke gelaatstreken en de slepende tred, waarmee zij zich telkens naar haar plaats begeeft, strekken ten bewijze dat zij in den laatst tijd veel heeft geleden'.¹

Op het moment dat de zaak voorkwam, hadden veel ouders hun dochter al van school gehaald en had Hendrica Leurs zich wegens

zenuwziekte onder behandeling gesteld van de Utrechtse hoogleeraar B.F. Suerman. Maar de druk waaronder zij stond, werd tijdens de rechtszaak nog veel verder opgevoerd. Want voor het vervalsen van acht bankbiljetten van f 60,- en één van f 80,- gulden eiste de Procureur-Crimineel niet minder dan de doodstraf.

Opvoedingsinstituut voor 'jonge juffrouwen'

Hendrica Johanna Christina Leurs was op 5 februari 1794 in Den Haag geboren als tweede dochter van chirurgijn Willem Leurs en zijn echtgenote Maria Anthonia Bergman. Maar al snel verloor ze haar beide ouders: toen ze zeven jaar oud was, stierf haar vader en een jaar later haar moeder.

Hendrica en haar anderhalf jaar oudere zusje Susanne Aletta groeiden op bij de familie van haar moeder. Ze hadden een aardige erfenis tot hun beschikking. Althans, dat leek zo. Toen Napoleon in 1810 de beruchte tiërcering doorvoerde - hij besloot voortaan nog maar een derde van de rente op staatsobligaties uit te betalen - verminderde de nalatenschap van het echtpaar Leurs sterk in waarde.

Hendrica moest haar eigen geld gaan verdienen. Rond 1815 had ze haar eerste betrekking als secondante (leerkracht) bij een onderwijsinstituut in Utrecht. Vervolgens werd ze gouvernante bij aanzienlijke families in Utrecht en Amsterdam. In 1833 richtte ze met hun hulp in Utrecht een eigen opvoedingsinstituut op voor 'jonge juffrouwen van de beschaafde en fatsoenlijkste stand'. Het was

verdacht van vervalsing

eerst gevestigd aan de Trans, in 1836 verhuisde het naar de Nieuwegracht. De dag- en kostschool had in 1837 achttien hele kostgangers, acht halve kostgangers en veertien externen.

De kostschool had een goede naam. Hoofdinspecteur van het middelbaar en lager onderwijs H. Wijnbeek schreef in 1836 na een bezoek aan Utrecht: 'Zeer goed ingerigt vond ik ook de dag- en kostschool van Juffrouw Leurs op de Nieuwegracht. De woning is ruim en voortreffelijk ingerigt voor het doel. Ik vond er een 30-tal meisjes; daarvan een 10-tal in de kost. Het onderwijs en de verdere opleiding kwam mij ook gepast voor, ofschoon niet op zoo hoogen trap staande als die van Mevrouw van Deventer.'²

Maar het jaar daarop ontvouwde zich het drama.

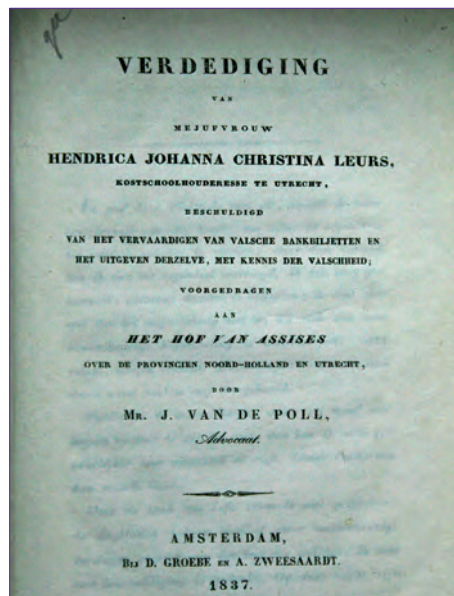
Het 'Roodborstje', bankbiljet van f 80,-, in circulatie in 1833.

□ COLLECTIE GELDMUSEUM, UTRECHT

Verdachte omstandigheden

Rond de jaarwisseling van 1836/1837 doken op verschillende plaatsen vervalste biljetten op. Dat was nooit eerder voorgekomen. Bankbiljetten bestonden nog niet zo lang, pas sinds een jaar of twintig: de Nederlandsche Bank was in 1814 begonnen met de uitgifte ervan ter vervanging van muntgeld. Sindsdien waren wel eens bankbiljetten aangetroffen waarop het handmatig ingevulde getal was vervalst. Maar deze geheel valse biljetten waren een primeur. Weliswaar waren het gebrekkige vervalsingen - niet gedrukt maar met een pen nagetekend, met spelfouten en op papier zonder watermerk - maar toch hadden de ontvangers ze niet direct als vals herkend. Het spoor van de in totaal negen valse biljetten van f 60,- en f 80,- leidde steeds naar de Nieuwegracht in Utrecht.

Maar Hendrica Leurs zei nergens van te weten. Ja, ze had de biljetten uitgegeven en daar enkele crediteuren mee betaald, maar dit had ze in alle onschuld gedaan. Ze had ze ont-

Titelpagina J. van de Poll, Verdediging van mejufvrouw Hendrica Johanna Christina Leurs [...] Amsterdam 1837.

□ COLLECTIE JURIDISCHE BIBLIOTHEEK, UNIVERSITEIT UTRECHT

vangen van de Amsterdamse kassiersfirma Van Cranenburgh en verder wist ze nergens van. Toch werd ze uiteindelijk op 14 oktober 1837 gearresteerd en volgde eind november in Amsterdam de rechtszaak.

De Procureur-Crimineel vond Hendrica's verklaring uiterst ongeloofwaardig. Een kassiersfirma zou de slechte vervalsingen zeker hebben ontdekt. Bovendien wees hij erop dat Hendrica's handschrift overeenkwam met dat op de bankbiljetten. Ook noemde hij het zeer verdacht dat zij met de biljetten steeds eenvoudige mensen had betaald, van wie ze kon verwachten dat die valse biljetten moeilijk van echte zouden kunnen onderscheiden. Ten slotte had Hendrica, toen ze onder verdenking was komen te staan, een vals biljet verbrand en daar een leugenachtige verklaring voor gegeven. Hij vermoedde dat geldnood de reden was geweest voor de misstap waarvoor zij nu terecht stond. Hij eiste de hoogste straf, om eventuele nieuwe vervalsers alvast te waarschuwen.

Maar ook Hendrica's advocaat, de Amsterdammer Jan van de Poll, had interessante argumenten. Volgens hem had mejuffrouw Leurs gezien haar levensstijl helemaal geen gelegenheid om heimelijk aan vervalsingen te werken. Zij woonde in haar school, was van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat aan het werk en werd ook in haar woonvertrekken voortdurend omringd door mensen, zoals haar nichtjes en haar dienstbode. Hoe had ze dan tijd gehad om ongezien zulke arbeidsintensieve vervalsingen te maken?

Daarnaast achtte hij het onwaarschijnlijk dat deze in uitstekende kringen verkerende vrouw zulke vreemde spelfouten zou maken als die op de bankbiljetten werden aangetroffen. Hierop waren de namen van president-directeur van de Nederlandsche Bank Muilman en secretaris Croockewit gespeld als Muelman en Croockwit. Hendrica Leurs wist heus wel hoe deze namen moesten worden geschreven, verklaarde Van de Poll: ze was nota bene jaren gouvernante geweest bij zeer goede kennissen van de heer Muilman.

En hadden deze Amsterdamse heer P. van Lennep en andere achterswaardige personen niet al getuigd van haar eerlijke en goedhartige karakter? Veelzeggend was ook dat de ouders van verschillende pupillen haar nog altijd steunden. Ten slotte toonde Van de Poll aan dat zijn cliënte geenszins in ernstige geldnood verkeerde: waarom zou ze dan zulke risico's nemen? Toen Hendrica Leurs op 29 november werd vrijgesproken, viel zij flauw.

Nieuw leven in Nederlands-Indië

Al snel probeerde zij de draad van haar gewone leven weer op te pakken. Op 18 december maakte ze in een advertentie bekend dat haar Opvoedingsinstituut weer was geopend. Maar blijkbaar hield

ze het niet vol: het jaar daarop plaatste ze opnieuw een advertentie, nu om te bedanken voor de steun die zij tijdens haar ziekte had ondervonden van vrienden en bekenden.

In 1839 vertrok ze naar Nederlands-Indië. Haar voornaam veranderde zij in Henrietta. Ze vestigde zich als particulier onderwijzeres in Batavia, had tussen 1841 en 1845 een particuliere school te Soerakarta en was vervolgens tot 1848 weer particulier onderwijzeres te Batavia. Henrietta Leurs overleed op 18 december 1870 te Meester Cornelis, een rijke koloniale gemeenschap waar zij haar laatste jaren had doorgebracht.⁴ Ze was nooit getrouwd geweest en had geen erfgenamen. Wie verantwoordelijk is geweest voor de bankbiljettenervalsing rond de jaarwisseling van 1836/1837, is nooit duidelijk geworden. Maar de kwestie is altijd blijven intrigeren. Kort na de rechtszaak werden zowel de Akte van Beschuldiging als de pleitrede in druk uitgegeven, de laatste zelfs twee keer.³ Veel later, in 1957, schonk J.M. Fuchs aandacht aan de kwestie in zijn verzameling van curieuze strafrechtzaken uit het verleden *De hond aan de galg*. En zo heeft Hendrica Leurs uiteindelijk ook een plek gekregen in het *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.

Noten

- 1 Citaat uit: J. M. Fuchs, *De hond aan de galg* (Amsterdam 1957), 11
- 2 Citaat uit: <http://www.xs4all.nl/~remery/Wijnbeek/Utrecht/hwut-01a.html>
- 3 J. van de Poll, *Verdediging van mejufvrouw Hendrica Johanna Christina Leurs, kostschoolhouderesse te Utrecht....* (Amsterdam 1837; herdruk 1838); Akte van Beschuldiging voor Henderica Johanna Christina Leurs (Amsterdam z.j.).
- 4 Er zijn van Hendrica / Henrietta Leurs geen portretten gevonden.

Kotte en Luns, een aanvulling

Toen in het oktobernummer 2008 van *Oud-Utrecht* mijn artikel over *Kotte en Luns* (p. 116-121) was verschenen, kwamen, overigens zonder causale samenhang, de ontwikkelingen rond de Utrechtse Willibrordgroepering en de Willibrordkerk in een stroomversnelling. Diezelfde maand werd namelijk bekend dat na ruim 40 jaar de banden tussen deze kerk en het aartsbisdom Utrecht werden hersteld. Op zondag 25 januari 2009 werd onder veel belangstelling het kerkgebouw aan de Minrebroederstraat opnieuw gewijd door aartsbisschop W.J. Eijk, een plechtigheid die bijna drie uur duurde.

Bestuur en achterban van de Willibrord hadden vanwege de hoge financiële nood geen andere keus meer dan met het bisdom in zee te gaan. De restauratie van de neogotische kerk was kostbaar geweest en de Gemeente Utrecht had zich voor enkele miljoenen euro garant gesteld. Daarvoor was geen financiële dekking aanwezig, noch was er perspectief dat rente en aflossing aan de gemeente opgebracht zouden kunnen worden. Onder die omstandigheden ging de meerderheid van het Willibrordbestuur tenslotte akkoord met de voorwaarde dat de eigen priester van de groep, pater Peter Klos, de opvolger van pater Kotte, zou worden geofferd in ruil voor

herstel van de relatie met het aartsbisdom. De Vereniging voor Latijnse Liturgie is aangewezen als vaste gebruiker van de kerk, die de status kreeg van *rectoraatskerk* binnen de Salvatorparochie in de Utrechtse binnenstad. Na de publicatie van mijn artikel ontving ik een brief van de heer Lisman te Nieuwersluis, waarin hij schreef dat zijn vader, A.J. Lisman, in 1968 de kerk heeft gekocht als privépersoon en niet als Lisman Holding B.V. Hij had daarbij niet de intentie het gebouw te slopen en op de plaats ervan een parkeergarage

te bouwen, maar integendeel te werken aan restauratie ervan. De kerk stond toen nog niet op de Monumentenlijst en kon gemakkelijk worden afgebroken, zoals gebeurd is met de O.L. Vrouwekerk aan de Biltstraat en de Monica aan de Herenweg. Lisman daarentegen formeerde spoedig na aankoop van de Willibrord een commissie die zich zou inzetten voor behoud van de neogotische Tepe-kerk. Daarin hadden onder meer prof. Temminck Groll en mevr. Lineke Janssens van het Centraal Museum zitting. (A.J.A.M. Lisman aan de auteur, 3 oktober 2008). Dat is dus iets anders dan het verhaal over een geplande sloop, zoals dat bijvoorbeeld in het *UN* van 7 augustus 1991 wordt verteld. Waarvan acte.

Ton H.M. van Schaik

Monumentendag 2009: studeren op de kaart

In het hele land worden op zaterdag 12 september, Open Monumentendag, weer vele panden opengesteld voor het publiek, dit jaar rond het thema 'Op de kaart'. De Werkgroep Open Monumentendag Utrecht koos voor de vraag: wie of wat heeft Utrecht 'op de kaart gezet'? Antwoord: de universiteit!

Manon van der Wiel

Voorzitter Werkgroep Open Monumentendag Utrecht

Interieur van het Pathologisch Instituut van de Diergeneeskundige Faculteit van de Rijksuniversiteit (Biltstraat 166) te Utrecht: de collegezaal tijdens een practicum.

□ FOTO G. JOCHMANN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Al sinds de 17e eeuw speelt de (Rijks)universiteit een belangrijk rol in het Utrechtse. Van een beperkte behuizing aan het Domplein naar een pandenbezit door de hele stad tot de huidige situatie: een clustering van bebouwing in de binnenstad en op de Uithof. Op Open Monumentendag zal de gebouwde geschiedenis van de universiteit uitgebreid aan bod komen. Panden uit het vroegste universitaire verleden worden opengesteld, zoals de kapittelzaal aan het Domplein, de Sterrenwacht, voormalig bastion Sonnenborgh en ook de locatie van de eerste Hortus Botanicus. Het veeartsenijterrein verwijst niet alleen in naamgeving naar zijn vroegere gebruik, vele herbestemde gebouwen herinneren nog aan de veterinaire geschiedenis:

theater *Het Barre Land* maakt gebruik van de voormalige snijzaal (1911), horeca is gevestigd in de hondenstal uit 1909. Huidige en voormalige monumentale collegezalen zijn een bezoek waard: bijvoorbeeld die in het James Boswellinstituut aan de Bijlhouwerstraat en in het vroegere Farmacologisch Laboratorium aan de Vondellaan (nu in gebruik als bedrijfsverzamelgebouw). Ook de jongere geschiedenis van de Uithof begint met een monument: de faculteit Geowetenschappen doet onderzoek in Fort Hoofddijk, omringd door de Botanische Tuinen. Het huidige monumentale bezit van de Universiteit dwingt respect af: de panden in het cluster aan de Drift, de Letterenbibliotheek die in september wordt geopend in het voor-

malige Paleis van Lodewijk Napoleon, gebouwen rond het Janskerkhof zoals nummer 3 en 12, de woning van bibliothecaris Cornelis Booth en professor Nicolaas Beets aan de Boothstraat; het Academieggebouw en de Facultyclub.

Utrechts universitaire geschiedenis beperkt zich vanzelfsprekend niet tot de onderwijsgebouwen: ook studentenverenigingen (Unitas en Veritas) doen hun deuren open, evenals een aantal studentenhuizen zoals het monumentale pand aan de Zuilenstraat.

Exposities cartografie

Het landelijke thema 'Op de kaart' heeft een logische associatie met cartografie. In de Universiteitsbibliotheek op de Uithof zal een selectie van de prachtige kaartencollectie worden getoond. en Ook Het Utrechts Archief aan de Hamburgerstraat heeft voor Open Monumentendag bijzonder cartografisch materiaal tentoongesteld, waarbij deskundigen aanwezig zijn voor toelichtingen en vragen.

In Vleuten-De Meern-Haarzuilens wordt in de Broederschapshuisjes in Vleuten kaartmateriaal geëxposeerd, ook hier is aandacht voor monumenten die een prominente plaats op de kaart hebben gekregen.

Meer informatie over de Utrechtse openstellingen en het programma op 12 september is te vinden op www.openmonumentendagutrecht.nl en in de Monumentenkrant. Deze krant verschijnt als bijlage in het Stadsblad op 2 september en is dan tevens verkrijgbaar op diverse locaties zoals Rondon, Wijkservicecentrum Vleuten-De Meern en het ICU (Neudeflat) en natuurlijk op 12 september in de informatietent op het Domplein.

Koloniën bevonden zich niet alleen aan de andere kant van de aardbol. De hele 19e eeuw trokken ook Utrechtse 'kolonisten' naar Zuidwest-Drenthe. Met financiële steun van de beter gesitueerde Utrechters probeerden zij een nieuw bestaan op te bouwen in de landbouwkoloniën van de Maatschappij van Weldadigheid. De eerste Utrechtse kolonist verkeerde lang in 'ellendigen staat' maar profiteerde uiteindelijk ook van de 'goede verzorging en een toereikend onderhoud' waarvan alle kolonisten verzekerd werden.

Wil Schackmann

Kenner van het Archief van de Maatschappij van Weldadigheid en schrijver van het boek *De proefkolonie, vlijt, vaderlijke tucht en het weldadig karakter onzer natie* (Uitgeverij Mouria, 2006).

'Het algemeen erkend weldadig

Utrecht en de landbouwkoloniën

Er heerste pure armoede in het Koninkrijk der Nederlanden anno 1818. Sinds de Gouden Eeuw was de levensstandaard al geleidelijk achteruitgegaan, maar in de Franse tijd, met schatplicht aan de Franse republiek, handelsblokkades en andere economische rampspoed was het echt rampzalig geworden. De misoogsten van 1816 en 1817 gaven de nekslag. In sommige steden kon de helft van de bevolking niet zelf in haar onderhoud voorzien. Er moest wat gebeuren. Op 1 april 1818 werd de Maatschappij van Weldadigheid opgericht. Twaalf vooraanstaande Nederlanders vormden het bestuur met aan het hoofd de voor het leven benoemde voorzitter prins Frederik, de jongste zoon van koning

Willem I. Zij vroegen de burgers die zich dat konden veroorloven om een stuiver per week opzij te leggen. Het zo gevormde kapitaal zou benut worden voor 'het aanleggen eener fabricerende en landbouwende Kolonie van armen op onze nog onbebouwde heidevelden'. Daar kon die armen geleerd worden de eigen kost te verdienen, wat hen zou 'opbeuren' uit de 'zedelijke verbastering' waar zij door hun langjarige armoede in terechtgekomen waren.

De initiatiefnemers verwachtten veel response gezien het 'algemeen erkend weldadig karakter onzer natie' en dat bleek te kloppen. Deze allereerste 'Open het Dorp'-actie in ons land sloeg geweldig aan.

Ook in Utrecht. Na enkele maanden waren er meer dan 350 contribuanten in de stad geworven. Daarnaast waren er burgers die 'giften voor eens' of 'giften tot wederopzeggens toe' aan het project schonken en tenslotte hadden de inwoners ingetekend op 348 ellen gebleekt linnen en 40 ellen ongebleekt linnen dat in de op te richten kolonie vervaardigd zou worden.

De Maatschappij deed een oproep om in elke stad en ieder dorp een subcommissie van weldadigheid op te richten om de contributies te innen en alvast armen te selecteren die naar Drenthe gestuurd konden worden. Op 18 juli 1818 kwam bij de landelijke leiding bericht binnen dat ook de 'subcommissie van weldadigheid

karakter onzer natie'

Gezicht op de proefkolonie Frederiksoord vanaf de Vledderweg (detail), circa 1825

□ GRAVURE D. SLUIJTER NAAR EEN TEKENING VAN H.P. OOSTERHUIS | COLLECTIE MAATSCHAPPIJ VAN WELDADIGHEID, FREDERIKSOORD

Koloniale kleding voor man, vrouw en kind

□ COLLECTIE MAATSCHAPPIJ VAN WELDADIGHEID, FREDRIKSOORD

Utrecht' haar werkzaamheden was begonnen. Daarmee behoorde zij tot de eerste vijftien steden. Voorzitter was Van der Meulen van Maarssenbroek, de secretaris heette Den Tex. De Maatschappij wilde niet met elke subcommissie in elk gehucht of elke vlek afzonderlijk corresponderen - niet onterecht, want binnen anderhalf jaar waren er meer dan 700 (!) subcommissies van weldadigheid - en daarom werden de kleinere plaatsen gevoegd bij een stad met een 'regtbank van eersten aanleg'. Het arrondissement Utrecht omvatte maar liefst 35 dorpen. In plaatsen als Oukoop, Langerak, Jutphaas, Oudenberg, Maarssenbroek en 'St. Pieters Breukelen' vergde dat weinig werk, want daar waren geen contribuan-

ten, maar in bijvoorbeeld Noordpolsbroek woonden er 30, evenveel als in Linschoten-Wolverhorst. Om de boel wat op te juinen benoemde de subcommissie Utrecht in al die plaatsen dorpscommissies. Voor zij zich verder van haar taken kon kwijten moest er echter een onregelmatigheidje in haar samenstelling gladgestreken worden.

'Domme roomsche pastoor'

De Maatschappij van Weldadigheid was godsdienstig neutraal. 'Ten aanzien van het zedelijk onderwijs heeft men gemeend, dat, dewijl toch de zorgen der maatschappij zich tot alle armen, zonder eenig onderscheid van godsdienst, uitstrekken, geen leerstelsel van eenig kerkgenootschap ten grondslag van hetzelfde kan of behoort te worden aangenomen.' Omwille van die neutraliteit

telde de landelijke commissie van weldadigheid ook een rooms, een remonstrants en een joods lid. Ook in de plaatselijke subcommissies dienden 'onderscheidene gezindheden' vertegenwoordigd te zijn. 'De President Burgemeester der stad Utrecht, J. van Doelen' meende een brede subcommissie te hebben samengesteld door één vertegenwoordiger van het hervormd en één van het lutersch kerkgenootschap te benoemen. Toen de permanente commissie hem maande ook een lid uit de roomse gemeenschap op te nemen, barstte hij los. Hij had een aantal 'verlichte en voor het plan der Commissie van Weldadigheid geschikte mannen' in de subcommissie bijeengekregen en hij zag niet hoe hij dat voor elkaar had moeten krijgen als hij hun ook een of andere 'domme roomsche pastoor' had willen op

zijde schuiven'. 'Zederd de dood van onzen verdienstelijken burgemeester VSteenhardt, en van den voormaligen wethouder VBaerle' waren er volgens de president-burgemeester onder de katholieken in Utrecht 'geene handelbare menschen daar men iets mede kan utruchten'. En de ervaring had hem geleerd dat de protestanten hen zelfs moeten vrezen. Als de roomsen vanuit 'liberale beginselen' toch posities zouden krijgen, dan zou dat 'bij de eerste opkomende onlusten in 't politische' wel eens 'een swaerd in de hand van onverlichten geven om ons te vervolgen'.

De landelijke leiding had geen zin in deze discussie en had er ook geen tijd voor. Na drie maanden bleken er landelijk 14.000 contribuanten te zijn en de Maatschappij besloot meteen door te pakken. Zij realiseerde zich dat het 'algemeen erkend weldadig karakter onzer natie' een zaak van korte adem was, contribuanten wilden best geven, maar dan wilden ze ook resultaat zien. Augustus 1818 werd een landgoed in de buurt van Vledder aangekocht en daar begon de bouw van een proefkolonie, 52 huisjes met elk een lapje land eromheen. Eind oktober trokken uit het hele land kolonistengezinnen naar die nieuwe nederzetting, die de naam Frederiksoord had gekregen.

Ook vanuit Tiel. Toen het Tielse gezin door Utrecht was getrokken op weg naar Amsterdam vanwaaruit de kolonisten de oversteek over de Zuidoerzee maakten, begon de subcommissie Utrecht heel hard aan de bel te trekken. En zij dan? Waarop de stad alsnog een kolonistengezin mocht leveren, dat van Franciscus of Frans de Kruijf, volgens de subcommissie evenals zijn echtgenote Elisabeth Wierst ongeveer 35 jaar oud. 'De man werkt in den zomer als verwersknecht. Doch heeft, in den winter, geen middelen van bestaan.' Ze hadden vijf kinderen, allen dochters, van tien, negen, zes, vier en één jaar oud. 'Van de zedelijkheid en goede orde van dit huisgezin hebben wij zeer goede berigten ontvangen.' Een paar weken na de rest, op woensdag 18 november 1818 arriveerde het gezin in Frederiksoord en begon hun koloniale carrière.

'Sterk souffrend aan de jicht'

Direct bij aankomst werd de familie in de kleren gestoken. Alle kolonisten liepen in blauwe, uniforme kleding. Daar zaten twee gedachten achter. Ten eerste: 'als mensen nette spulletje hebben, zullen ze zich automatisch netjes gaan gedragen. Maar ook: 'De desertie wordt door eene herkenbare soort van kleding moeilijk gemaakt.'

Ze kregen een nieuw-gebouwde hoeve tot hun beschikking, onder van steen, boven afgedekt met riet, waar later nog een houten schuur tegenaan gebouwd werd. Het waren eenvoudige huisjes, niet groot, maar onvergelijkbaar beter dan de armenhuisvesting in de steden. Wie heden ten dage door Frederiksoord loopt, kan nog meerdere van die huisjes zien.

En prompt begon ook het werk. Want het was er geen vakantiekamp, er moest vanaf de eerste dag worden aangepakt. De bedoeling was dat iedereen met zijn werk niet alleen de eigen kost bij elkaar scharrelde, maar ook de gedane investeringen terugverdiende, zodat met dat oorspronkelijke geld een volgende kolonie gesticht kon worden en nog een en nog een... De man achter die ambitieuze plannen was de toen 38-jarige generaal-majoor Johannes van den Bosch. Hij was een selfmade man, die als jongeman naar Indië was getrokken en daar zowel een militaire carrière had opgebouwd als een aanzienlijke welstand had verworven. Een charmeur, die mensen met zijn woorden kon 'betoveren', maar vooral een doener, een aanpakker, een wervelwind: 'Ik ben nimmer besluiteloos en draal nog minder.'

Mannen en oudere jongens werkten op het land, vier à zes dagen per week in loondienst van de Maatschappij, de rest van de tijd op hun eigen landje. Vrouwen en kinderen spinnen wol en vlas, welk garen de Maatschappij van hen overkocht. De voormalige 'verwersknecht' De Kruijf deed het niet best. Integendeel, hij stortte al heel snel in. Na anderhalve maand landarbeid 'souffreert de man sterk aan de jicht', meldde de koloniedirecteur.

Pas in juni 1819 berichtte het maandblad van de Maatschappij zijn herstel. De koloniedirecteur achtte het verstandiger om hem dan een paar

maanden bij zijn eigen stiel te laten. 'Het grond verven der huisjes' was hoognodig en men besloot 'de kolonist de Kruijf die nog weinig voor zwaren arbeid geschikt is, de verving te laten doen'.

Portret van Johannes van den Bosch door Cornelis Kruseman, ca 1829

RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

'Drie halen, één betalen'

Johannes van den Bosch was er de man niet naar om een proefneming rustig te evalueren, al na drie maanden verklaarde hij deze nieuwe vorm van armenopvang tot een succes en presenteerde hij plannen voor uitbreiding. Nog in 1819 werden vijftig hoeves in Frederiksoord bijgebouwd. Eentje daarvan werd door de subcommissie Utrecht gevuld met het gezin van Lodewijk Zorn. En voor 1820 stond de stichting van de kolonie Willemsoord met honderd hoeves op het Steenwijkerwoldeheideveld op het programma.

Utrecht deelde dit optimisme. In de dorpen ging het minder, maar in de stad steeg het aantal contribuanten

Koloniehuizen aan de Maj. Van Swietenlaan te Frederiksoord, tussen 1970 en 1985.

□ COLLECTIE GEMEENTE VLEDDER | DRENTS ARCHIEF

tot bijna 450 in 1820. Naar Willems-oord mocht Utrecht al de voormalige 'maitre de logis' Michael Schnell afvaardigen, en daarnaast sloten in maart van dat jaar de 'Heeren Regenten der Aalmoezenierskamer te Utrecht' een contract met de Maatschappij van Weldadigheid. Zij maakten gebruik van een regeling die we kunnen omschrijven als 'drie halen, één betalen'. Wie zes wees- of armenkinderen op een hoeve onderbracht en f 60,- per jaar per wees betaalde, mocht gratis iemand meesturen om op die kinderen te passen én mocht bovendien op twee aangrenzende hoeves helemaal gratis gezinnen plaatsen die de wezen zouden helpen hun land te bebouwen. Na zestien jaar f 360,- betaald te hebben waren deze drie hoeves eigendom van de Aalmoezenierskamer en mocht zij er zonder verdere kosten 'voor altoos' gezinnen en wezen op plaatsen. In de stad kon je voor f 60,- per jaar geen wees grootbrengen, de armenkassen raakten leeg en de regenten gingen gretig op de aanbidding in.

Het contract moest worden gegarandeerd door zowel het gemeente- als het provinciale bestuur, maar die stelden zich zonder veel gedoe garant. September 1820 berichtte de subcommissie in de *Utrechtsche Courant* over 'de gelukkige gevolgen, die reeds voor deze stad uit die zoo weldadige inrigting zijn ontstaan'. Er waren toen 39 Utrechtse 'hoofden' in de koloniën ondergebracht. De Aalmoezenierskamer voerde gesprekken met de Maatschappij over meer contracten. Maar in de winter van 1820-1821 stakte dat. Het ging namelijk tegen die tijd heel slecht met de eerste Utrechtse kolonist, Frans de Kruif.

'Zeer ongunstigen berigten'

Er bestond een verband tussen seizoenen en welvaart; 's winters kon er niet op het land gewerkt worden en viel er dus minder te verdienen. En er was een verband tussen gezinssamenstelling en welvaart. Vrouw de Kruif baarde louter dochters, ook de twee kinde-

ren die op de kolonie geboren werden waren meisjes. Die werden niet verondersteld landarbeid te verrichten en dus stond Frans er alleen voor en dat trok hij niet. Hij liet dat aan het thuisfront weten in brieven, onder meer aan zijn broer, die door de subcommissie werden betiteld als de 'weder zeer ongunstige berigten aangaande den toestand van het huisgezin van Frans de Kruyff, onzen kolonist in Frederiksoord'. Begin 1821 was er sprake van 'zijn ellendigen staat en zijn voornemen om de kolonie te verlaten'.

Blijkbaar ging dat nieuws in het Utrechtse van mond tot mond. De subcommissie waarschuwde dat 'zulke ongunstige berigten, die overal verspreid worden, geschikt zijn om de tegenstrevers der Maatschappij alhier in hunne pogingen, om de behandeling der kolonisten bij de onkundigen in een ongunstig daglicht te stellen, te versterken.' Niet iedereen in ons land was van mening dat landbouwkolonien de oplossing voor het

armoedevraagstuk vormden. Sommigen vreesden dat de kolonisten in het verre Drenthe onder de controle van hun godsdienstige leraars uit zouden glippen en het daar een losgeslagen bende zou worden, anderen dachten dat het goedkoper en praktischer was de armen in de eigen woonplaats arbeid te bieden. Als De Kruijf zijn voornemen om naar huis terug te keren door zou zetten, zou dat volgens de subcommissie Utrecht die 'tegenstrevers' in de kaart spelen en 'aan hunne verzekeringen een schijn van waarheid geven, die ons zeer hinderlijk zou zijn in het voorstaan der belangen van de Maatschappij van Weldadigheid'.

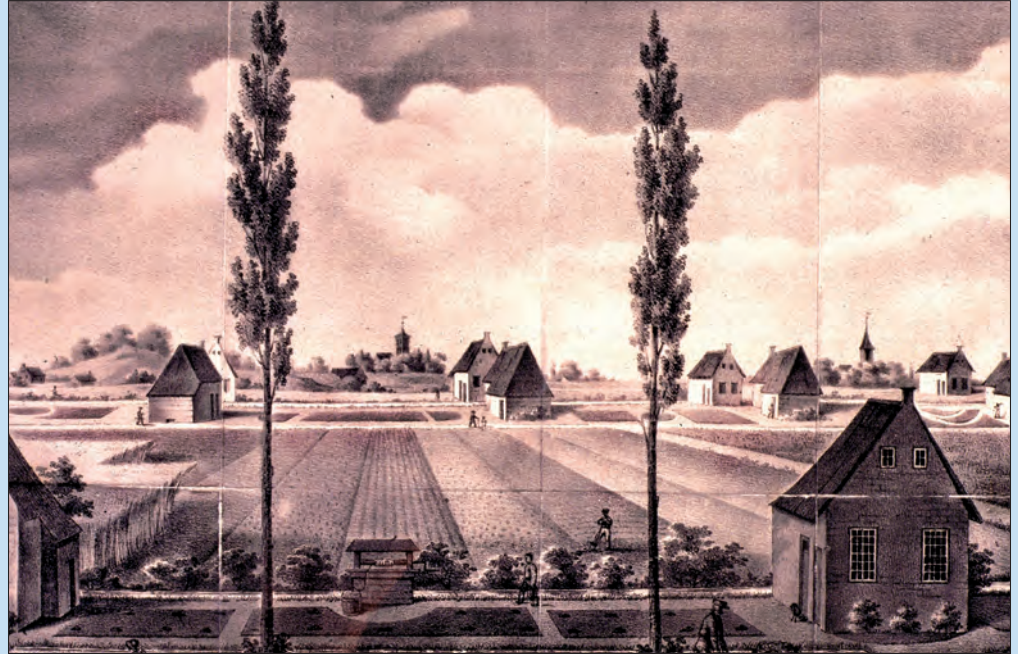
Het bracht de landelijke leiding in een lastig parket. De bedoeling van de kolonisatie was om armen uit het circuit van liefdadigheid te halen. Het leidend beginsel van de Maatschappij van Weldadigheid werd gevormd door artikel 10 van het reglement: 'Het onderhoud dat de armen verschaft wordt, zal alleen gegeven worden in vergelding tot arbeid, en nimmer zal men trachten dit oogmerk door liefdegiften te bereiken.'

Maar de Utrechtse reacties drongen de Maatschappij in de verdediging. 'Daar er nogtans van de publieke opinie zoo veel afhangt,' meldde Johannes van den Bosch in het eerstvolgende jaarverslag, 'was het volstrekt noodig een ieder kolonist in alle gevallen eene goede verzorging en een toereikend onderhoud te verzekeren.' Er kwam een regeling voor alle kolonisten 'die buiten haren schuld niet kunnen bestaan'. Onafhankelijk van hun arbeidsprestatie kregen zij voortaan een uitkering waarmee zij het hoofd boven water konden houden. Naast de eventueel benodigde kleding bestond die uitkering uit '6 pond brood daags, 4 schepels aardappelen 's weeks en 25 stuivers'.

De Aalmoezenierskamer Utrecht was hier niet ontevreden over. Ze sloot de daaropvolgende periode nog drie contracten met de Maatschappij waardoor ook in de derde kolonie, Wilhelminaoord, Utrechtse gezinnen en Utrechtse 'wees- of armenkinderen' gevestigd werden.

Er zijn in de jaren 1818-1823 in de vrije koloniën Frederiksoord, Wilhelminaoord en Willemsoord iets meer dan

vierhonderd hoeves gebouwd, waarvan er een dikke twintig door Utrecht gevuld mochten worden. Daarnaast zaten er onbekende aantallen Utrechtse bedelaars, weeskinderen, arbeidersgezinnen en veteranengezinnen in de onvrije koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid, de in 1822 opgerichte Ommerschans bij Ommen en de in 1823-1824 gebouwde gestichten te Veenhuizen.

Gezicht op Willemsoord

COLLECTIE MAATSCHAPPIJ VAN WELDADIGHEID, FREDERIKSOORD

Zekerheid van bestaan

Terug naar de eerste Utrechter Frans de Kruijf, die het na zijn moeizame start steeds beter ging doen en zijn hele leven op de kolonie zou blijven. Een van zijn dochters trouwde met een kolonistenzoon uit Amsterdam en koos ook voor het koloniale bestaan. Dat valt ook wel te begrijpen. De kolonie was een plek waar je kinderen goed onderwijs kregen - met de invoering van de leerplicht liep de Maatschappij van Weldadigheid een eeuw voor op de rest van Nederland - waar de gezondheidszorg relatief goed was, en het belangrijkste: waar kolonisten konden rekenen op een gegarandeerde verstrekking van werk en eten. Die zekerheid van bestaan was tijdens de 19e eeuw in de rest van de maatschappij nergens te krijgen.

Bronnen

Dit artikel is geheel gebaseerd op het Archief van de Maatschappij van Weldadigheid bij het Drents Archief, toegang 0186. Met name is gebruikt de ingekomen post van 1818 tot 1821, de inv. nrs 48-59. Informatie over de subcommissie Utrecht bevindt zich vooral in inv.nr. 1112 en carrières van kolonisten kunnen onder meer gevolgd worden via de 'stamboeken', inv.nrs 1346-1351.

Voor meer informatie: Museum De Koloniehof In Frederiksoord is gewijd aan de landbouwkoloniën en in een van de oorspronkelijke gestichten te Veenhuizen is heden ten dage het Gevangenismuseum Veenhuizen gevestigd. Zie verder: www.drentsarchief.nl, www.mvfwfrederiksoord.nl, www.dekoloniehof.nl en www.deproefkolonie.nl.

In het Museum Catharijneconvent is momenteel een fraaie collectie laatmiddeleeuwse boeken te zien afkomstig uit eigen collectie en die van de Utrechtse universiteitsbibliotheek. In de presentatie ligt de nadruk echter vooral op de praal en schittering van de werken en minder op hun boekhistorische en kunsthistorische waarde.

'Prachtige minuscule details, flonkerend bladgoud en schitterend kleurgebruik: het zijn de kenmerken van de middeleeuwse manuscripten. De tentoonstelling *Beeldschone Boeken* [...] geeft met een selectie van ruim 100 handschriften een uitgebreid overzicht van de Utrechtse boekproductie in de Middeleeuwen.' Zo lezen we in een persbericht van Museum Catharijneconvent, dat verder meldt: 'De manuscripten in de expositie dateren voornamelijk uit de veertiende en vijftiende eeuw. Vanwege het kostbare karakter en de hoge artistieke kwaliteit zijn deze *Beeldschone Boeken* stuk voor stuk uniek.' Bij het lezen van dit opgewonden proza, voor een deel regelrechte onzin, vraag je je af of we hier weer te maken hebben met een blingbling- tentoonstelling zoals in 2003, toen in *Pracht en praal van de paus* stukken uit de Persoonlijke Standaard Uitrusting van elf pausen te zien waren.

Gelukkig spreken de boeken zelf een andere taal. Daaraan zal het niet liggen. Ze hebben, soms met moeite en soms ook niet zonder scheuren, de eeuwen doorstaan. Ze laten ons door hun soberheid, geraffineerde eenvoud, sierlijkheid, pracht, praal, maar soms ook protserigheid kennismaken met de wat aangener kant van een historische periode waarin de meerderheid van de bevolking veel te maken had met geweld en onrechtvaardigheid, stank en lawaai, armoede en ziekte, om over epidemieën en dood nog maar te zwijgen. Niet dat geweld en onrechtvaardigheid aan deze werken voorbij zijn gegaan. De aanwezigheid van zoveel werken uit vroegere kerken en kloosterbibliotheeken in de huidige universiteitsbibliotheek is het regelrechte gevolg van overheidsdiefstal. Kort nadat Utrecht zich in 1577 bij de opstand tegen de Spaanse overheersing had aangesloten nam het calvinistisch gezinde stadsbestuur de merendeels katholieke bevolking haar kerken af en beroofde zonder veel omhaal de kloosterlingen van hun kloosters en hun bezittingen.

Wrake van Jeruzalem door Michiel van der Borch in de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant.

□ COLLECTIE MUSEUM MEERMANNOWESTREENIANUM DEN HAAG (10 B 21, FOLIO 152V)

De blingbling

Centrum van boekproductie

In de late middeleeuwen waren de boeken die zich in Utrecht bevonden grotendeels in handen van de geestelijkheid en de stedelijke elite, die, omdat Utrecht een bisschop als landheer had, voor een deel samenvielen. De boeken bestonden voornamelijk uit handschriften, maar sinds het midden van de 15e eeuw in toenemende mate ook uit de producten van de nieuwe techniek van het boekdrukken. De in Utrecht aanwezige handgeschreven en gedrukte boeken waren zeker niet alleen van Utrechtse makelij. Als hoofdstad van het grote bisdom Utrecht was de stad Utrecht uiteraard een aantrekkelijke vestigingsplaats voor lieden die ambachten beoefenden die met de boekproductie samenhangen, zoals schrijvers, boekverluchters, maar

Expositie

Beeldschone Boeken. De Middeleeuwen in goud en inkt, tentoonstelling tot en met 23 augustus te zien in Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38, Utrecht (dinsdag t/m vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur, zaterdag en zondag van 11.00 tot 17.00 uur).

Jos van Heel

Conservator bij het Museum Meermanno-Westreenianum in Den Haag.

ook perkamentmakers en boekbinders. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het oudste gedateerde gedrukte boek uit de Noordelijke Nederlanden uit Utrecht stamt. Het is een Latijnse samenvatting van de Bijbelse geschiedenis met toelichting, in dit geval alleen het deel met het Nieuwe Testament. Dit bijna twee eeuwen oude geleerde werk van Petrus Comestor (*Historia scholastica*) werd in Utrecht in 1473 op de pers gelegd in de onderneming van Nicolaas Ketelaer en Gerard van Leempt, die de meeste andere werken van hun pers overigens zonder vermelding van plaats, drukker en jaar de wereld in zonden. 1473 is daarmee wel een markant jaar, maar daarom nog niet vanzelfsprekend het jaar waarin in Utrecht of de Noordelijke Nederlanden voor het eerst de boekdrukkunst werd beoefend.

Een ijkpunt in verband met Utrecht wordt ook gevormd door een handschrift dat 141 jaar ouder is. De *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant uit het Haagse Museum Meermanno werd volgens het onderschrift bij de paginagrote miniatuur van de *Wrake van Jeruzalem* (zie afbeelding en te zien op de tentoonstelling) in 1332 voltooid door de verluchter Michiel van der Borch. Koert van der Horst, toen nog conservator handschriften van de Utrechtse universiteitsbibliotheek, ontdekte dat Van der Borch zich tien jaar

tekst van de historische Bijbelboeken. Daarom werd in Nederland ook later in reformatische kring Maerlants Rijmbijbel gezien als het begin van de lange traditie van Nederlandse Bijbelvertalingen, en maakte Isaac Le Long in de *Boek-zaal der Nederduytsche bybels* uit 1732 er zelfs een daad van verzet van.

Boek- en kunsthistorische waarde

In de loop van de 18e eeuw nam in Nederland de belangstelling voor de ontwikkeling en geschiedenis van de nationale taal en literatuur sterk toe. De *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* die in 1766 te Leiden was opgericht, wilde een historisch woordenboek van het Nederlands tot stand brengen. De belangstelling voor handschriften als de Rijmbijbel verschoof daardoor naar hun waarde als lexicografische bron.

In de jaren dertig van de 19e eeuw drong het besef door dat de middeleeuwse schilderijen en daarmee ook de boekverluchting niet alleen een historische en documentaire waarde hadden, maar ook een vorm van kunst vertegenwoordigden. Pas in 1852 kreeg de Haagse Rijmbijbel voor het eerst als kunstwerk de waardering die hij verdiende. De resultaten die het boek- en kunsthistorisch onderzoek

van middeleeuwse manuscripten

eerder in Utrecht in het poorterboek liet inschrijven als verluchter. Daarmee werd dit handschrift met zijn prachtige miniaturen (64 stuks), versierde initialen en randdecoraties tevens een mijlpaal in de geschiedenis van de boekverluchting in de Lage Landen. Het is het oudste voorbeeld van gesigeneerde en gedateerde boekverluchting uit de Noordelijke Nederlanden.

De Rijmbijbel van Jacob van Maerlant uit 1271 is een Bijbelse geschiedenis in versvorm met een voortzetting tot de verwoesting van Jeruzalem door de Romeinen die gebaseerd is op *De Joodse oorlog* van Flavius Josephus. Voor een werk van de oudste Nederlandse letterkunde is het in een opmerkelijk groot aantal handschriften bewaard, vijftien stuks. Het genoot dan ook in de eerste twee eeuwen na zijn voltooiing een grote populariteit. Die belangstelling gold aanvankelijk vooral de Rijmbijbel als bijbel.

Lange tijd was de Rijmbijbel de enige vorm waarin de Bijbeltekst in het Nederlands beschikbaar was, althans de

naar dit en andere handschriften sindsdien heeft opgeleverd, maakt de presentatie ervan als kleurige en glimmende voorwerpen beschamend. In de wereld van het laatmiddeleeuwse boek is niet alles fraai en glanzend, maar wel boeiend en fascinerend.

De bezoeker aan de tentoonstelling *Beeldschone Boeken* merkt al snel dat een goed uitgewerkt concept ontbreekt. Structuur van de tentoonstelling en de toelichtingen erbij zijn duidelijk voor verbetering vatbaar. Ook laat de manier waarop de werken, vooral de grotere formaten, te zien zijn, wat te wensen over. De tentoonstelling biedt niettemin met zijn ruim 130 getoonde werken een fraaie staalkaart van het omvangrijke bezit aan laatmiddeleeuwse boeken dat zich in de Utrechtse universiteitsbibliotheek en het Museum Catharijneconvent bevindt.

Verplicht inleveren

Het radiotoestel in de Tweede Wereldoorlog in de provincie Utrecht

Om steeds meer redenen moesten burgers tijdens de Tweede Wereldoorlog hun radiotoestellen inleveren. Van de duizenden ingeleverde toestellen bleek een groot aantal kapot of zelfs geen echte radio te zijn. Vanuit Utrecht werden bruikbare exemplaren ingescheept voor vervoer naar Duitsland ten behoeve van slachtoffers van bombardementen door de geallieerden.¹

Eén van de eerste pesterijen waar de in ons land wonende Joden in WO II mee te maken kregen, was de verplichting hun radiotoestel in te leveren. In april 1941 verscheen een desbetreffende verordening. De joodse gemeenschap in Amersfoort leverde 77 radio's in en de joodse inwoners van Zeist brachten 43 toestellen naar het politiebureau. Van de rest van de provincie zijn geen gegevens bekend, maar het aantal ingeleverde toestellen, met name in Utrecht-stad en Maarssen, kunnen we, op basis van het aantal joodse inwoners, schatten op ongeveer 400. Het totaal voor de provincie kwam daarmee op ruim 500 stuks (in heel Nederland 21.000).

In oktober van datzelfde jaar kwam de afkondiging dat in auto's aangebrachte radiotoestellen moesten worden ingeleverd. Dat was het gevolg van het gerucht dat het met eenvoudige middelen mogelijk zou zijn een autoradio om te bouwen tot een kortegolfzender, waarmee 'vijandelijke agenten' berichten uit Nederland naar Engeland zouden kunnen sturen.

In Utrecht-stad bedroeg de oogst dertig autoradio's, in Zeist elf, in Jutphaas twee en in Breukelen-Nijenrode, Loenen en IJsselstein één. Van de meeste gemeenten is echter geen informatie bekend; waarschijnlijk betekent dat dat er ook geen toestellen zijn ingeleverd. In die tijd was een auto een luxe-artikel en dat gold helemaal voor een autoradio. Alleen gefortuneerde personen konden zich een dergelijk bezit veroorloven.

zakelijke toestellen dan maar uit de bezette gebieden te halen. In november 1941 werden alle radiotoestellen die bij de Nederlandse radiohandelaren in voorraad waren, weliswaar tegen betaling, in beslag genomen. In veel kleine Utrechtse gemeenten waren echter geen radiohandelaren of hadden die geen toestellen in voorraad. De gemeente Zeist telde wel diverse handelaren en zelfs een producent van radiotoestellen (Ridderhof en Van Dijk). Alleen al in deze gemeente nam de politie 44 toestellen in beslag. Alle radio's werden afgevoerd naar

Opslag van ingeleverde radiotoestellen in schoollokaal in de voormalige gemeente Vreeswijk

□ FOTO COLLECTIE GEMEENTEARCHIEF NIEUWEGEIN

Nieuwe verordeningen

In juni 1941 viel Hitler Rusland binnen. Voor de manschappen aan het Oostfront waren radiotoestellen nodig waarmee ze naar de radio-uitzendingen vanuit het moederland konden luisteren. In Duitsland was de productie van radiotoestellen echter sterk gedaald, omdat de industrie volledig gericht was op productie ten behoeve van de oorlogsvoering. Besloten werd de nood-

een verzamelplaats in Posen (Poznan). Dit project van Joseph Goebbels eindigde overigens in een groot fiasco. Zo hadden van de 80.000 ingezamelde toestellen eind 1943 (twee jaar na het begin van het project) nog maar 20.000 stuks de bestemming aan het Oostfront bereikt.

Al kort na het begin van de bezetting was het verboden naar buitenlandse zenders (lees: *Radio Oranje* en de BBC) te luisteren.

Vele Nederlanders trokken zich van dit verbod niets aan en luisterden heimelijk naar zenders als *Radio Oranje* en *De Flitspuit*. De Duitsers grepen de april/mei-stakingen van 1943 aan om maatregelen te treffen die aan die praktijk een einde moesten maken.

Op 13 mei 1943 verordonde de Duitse bezetter dat alle burgers, met uitzondering van enkele groeperingen, hun radiotoestel moesten inleveren. De politiegezagsdrager (in alle Utrechtse gemeenten was dat de burgemeester) moest deze verordening uitvoeren.

In de 67 gemeenten die de provincie Utrecht toen telde, werden ongeveer 44.000 toestellen ingeleverd (in Nederland als geheel 825.000 stuks). Gemiddeld betekende dat 8,7 toestellen per 100 inwoners en dat is net iets onder het landelijke gemiddelde (9,1 per 100 inwoners). In veel gemeenten werden de radiotoestellen opgeslagen in het gemeentehuis en vaak zelfs in de raadzaal (de gemeenteraden waren al veel eerder door de Duitsers op non-actief gesteld). Maar ook scholen (Benschop, Polsbroek en Hoenkoop), hotels (Maarn en Vreeland) en fabrieksgebouwen (Veenendaal: scheepjes-wolfabriek) fungeerden als opslagplaats.

Op grond van een landelijke regeling konden caféhouders hun toestel terugkrijgen. Caféhouders gebruikten hun radio namelijk ook vaak als grammofoonversterker. De speciale regeling bepaalde dat zij hun toestel terug konden krijgen nadat een radio-technicus er enkele vitale onderdelen uit had verwijderd, zodat het toestel nog wel geschikt was als versterker maar niet meer als radio-ontvanger. In Amersfoort maakten veertien inwoners met een tapvergunning van deze mogelijkheid gebruik.

Schepen vol radiotoestellen

Uiteindelijk werden alle ingeleverde radiotoestellen afgevoerd naar de centrale verzamelplaats (concentratie­magazijn) in het pand van V&D in Utrecht (Stadhuisbrug). Ook de toestellen uit het Gooi en nabij gelegen gemeenten uit Gelderland en Zuid-Holland kregen Utrecht als bestemming. In totaal kwamen er in Utrecht ongeveer

Concentratie­magazijn voor de provincie Utrecht en omliggende gebieden: gebouw V&D, Stadhuisbrug Utrecht

□ FOTO COLLECTIE V&D

60.000 radio's terecht. Vandaar gingen de beste toestellen per binnenvaartschip naar Duitsland, waar ze via een distributiebonnensysteem werden verkocht aan zogenaamde 'bombengeschädigte' inwoners, Duitsers die door geallieerde bombardementen hun bezittingen hadden verloren. In maart 1944 verliet het schip *Meteor* Utrecht, geladen met 4.000 toestellen uit Utrecht en 2.500 uit Den Haag, met als bestemming Berlijn. Later volgden nog transporten vanuit Utrecht met de schepen *Exvoto*, *Maria II*, *St. Joseph* en *Eendracht*.

Ruim de helft van de ingeleverde toestellen bleef in Utrecht achter. In totaal konden na de bevrijding 24.000 toestellen weer aan de eigenaren worden teruggegeven. Meestal waren dat echter defecte, incomplete, oude of zelfbouwtoestellen. Van bijna 10.000 exemplaren kon de eigenaar niet achterhaald worden. Die toestellen werden op 17 en 18 december 1945 als schroot aan radiohandelaren verkocht. Die probeerden er

weer bruikbare radio's van te maken in een tijd dat er een grote behoefte aan radiotoestellen bestond en de productie van nieuwe toestellen maar aarzelend op gang kwam. Dat inwoners in 1943 soms bewust oude en defecte toestellen of zelfs 'neptoestellen' inleverden, trad aan het licht toen ze na de bevrijding geen interesse toonden in hun eigendom. Zo moesten in Lopik diverse inwoners gemaand worden om hun geretourneerde radiotoestel af te halen.

Noot

- 1 Begin dit jaar publiceerde de auteur *Het radiotoestel in de Tweede Wereldoorlog* waarin onder andere de gegevens zijn opgenomen die zijn verzameld in de archieven van de meer dan 1.000 toenmalige gemeenten van ons land. Het boek, met een uitgebreide bronvermelding, is uitsluitend bij de auteur verkrijgbaar: gverhe@planet.nl of (046) 485 18 47. Het kost € 30,- plus verzendkosten.

Agenda en berichten

Vereniging

Historisch café

Op *vrijdag 11 september* vertelt Lucienne Habets, taxateur en veilingmeester bij de firma Beijers, over de geschiedenis van dit meer dan 140 jaar oude bedrijf en over de wijze waarop zij en haar collega's inspelen op de eisen die de toekomst stelt.

Op *vrijdag 9 oktober* is het de beurt aan Ruud Bakker die samen met Hans Jonkhart een film maakt over de actiebereidheid van de Utrechtse in de roerige jaren zeventig. Hij vertelt over zijn ervaringen met materiaal over acties in de Oosterbuurt, Amelisweerd, wijk C en in het bijzonder Hoog Catharijne en waar hij nog allemaal naar op zoek is.

Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c (vanaf de Lange Nieuwstraat de zevende deur aan de rechterkant). Aanvang 17 uur, toegang gratis.

Lezing Utrecht en de landbouwkoloniën

Bijna 200 jaar geleden werden er door de Utrechtse Aalmoezenierskamer contracten afgesloten met de Maatschappij voor weldadigheid, waardoor gedurende de gehele 19e eeuw Utrechtse gezinnen en weeskinderen naar de 'landbouwkoloniën' Frederiksoord en Willemsoord zijn vertrokken. Wil Schackmann heeft een uitvoerige studie gedaan naar de achtergronden van deze 'goede werken' en naar de soms curieuze belevenissen van de 'kolonisten' (zie zijn artikel in dit nummer). Op *dinsdag 29 september* komt hij meer hierover vertellen waardoor misschien ook bij u flarden van oude verhalen uit uw familie of uw buurt weer op hun plaats vallen.

De bijeenkomst vindt vanaf 19.30 uur plaats in de Regentenkamer van de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5, Utrecht. Toegangsprijs €3,- ter plaatse te betalen. Gezien de beperkte capaciteit is het aanbevelingswaardig uw komst vooraf te melden via e-mail naar l.bonninghausen@planet.nl.

Andere organisaties

Kerken Kijken

Voor de 27e keer opent *Kerken Kijken Utrecht* de deuren van twaalf monumentale kerkgebouwen in de binnenstad van Utrecht. Ruim 180 gidsen staan klaar om bezoekers kennis te laten maken met de architectuur en de cultuurgeschiedenis van deze kerken. Dat kan *tot en met 12 september*. Gedurende de maand augustus worden er in verschillende kerken uiteenlopende concerten gegeven. Meer informatie: www.kerkenkijken.nl.

Utrecht on tour

Tot en met 25 oktober is in Het Utrechts Archief de tentoonstelling *Utrecht on tour - Reizigers over de Domstad* te zien. Wat deden bekende en onbekende bezoekers van de stad in vorige eeuwen? Beklommen ze de Domtoren, maakten ze een boottochtje over de gracht, hadden ze oog voor de natuur buiten de stad? Utrecht on tour geeft de ervaringen weer van reizigers en toeristen, laat zien waar ze verbleven en wat de topattracties waren.

Utrecht on tour, Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, di t/m za 10.00 - 17.00 uur, zondagen 13 september en 25 oktober 13.00 - 17.00 uur. Informatie: www.hetutrechtsarchief.nl.

Beeldhouwwerk op gebouwen

Veel Utrechtse gebouwen bevatten beeldhouwwerk dat door voorbijgangers veelal als een vanzelfsprekendheid wordt beschouwd zonder dat ze precies weten waarom het er is en wat het voorstelt. Op de site www.bouwbeeldhouwwerk.nl wordt beeldhouwwerk van tien Utrechtse gebouwen getoond en besproken. Negen daarvan bevinden zich binnen of langs de singels, voor de tiende - de enorme 'reliëfs' op een flatgebouw aan de Tannhäuserdreef - moeten we naar Overvecht. Meer gebouwen met beeldhouwwerk zullen volgen.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 82e jaargang nr. 4 / augustus 2009 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 5: 5 september 2009

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83 en RonDom, Damplein 9.

Redactie M. van Lieshout (eindredactie), L. Dorsman, M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literaturopgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafische Services

Vereniging oud-utrecht

Voorzitter H.A.H.A. Willemsen **Secretariaat** p/a Catharijneconvent - Postbus 8518, 3503 RM Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl

Ledenadministratie Postbank 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december. **Contributie** €25,- per jaar (huisgenootlidmaatschap: €10,- / jongeren tot 26 en U-pashouders: €15,- / bedrijven: €50,-).

Verhuizen of toch verbouwen? Dat vraagt om een gratis waarde-indicatie..!

Verkoop: Verkopen van een woning is een specialistische aangelegenheid. ERA Makelaardij Utrecht is een actieve, scorende makelaar die dit op een succesvolle wijze voor u kan verzorgen.

Gratis aankoopadvies: Heeft u zelf een woning gevonden, neem ERA Makelaardij Utrecht dan mee als uw eigen makelaar voor één gratis begeleiding met advies. Uiteraard kunnen wij daarna ook het hele aankoopproces voor u begeleiden.

NVM Taxatierapport actietarief € 100,- + 1% (excl. btw) over de getaxeerde waarde, voor de juiste waarde op papier. Dit rapport wordt door alle financiële instellingen geaccepteerd.

Wilt u uw persoonlijke mogelijkheden bespreken, dan doen wij dat graag.
Dit gesprek kost u niets en levert waardevolle informatie op.
Bel voor een afspraak of lever onderstaande bon bij ons in.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht

Tel: 030 - 233 21 32

info@eramakelaardijutrecht.nl

www.EraMakelaardijUtrecht.nl

ERA verkoopt huizen!

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE / AANKOOPADVIES.

Naam:

Straat:

Postcode: Plaats:

Telefoon:

ZOELLEN

AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIJS Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Domtoren Utrecht

Dé historische locatie in Utrecht voor uw vergadering, huwelijksvoltrekking, receptie of feest. Met of zonder privé rondleiding. Overdag en s'avonds!

Voor meer informatie

RonDom
Domplein 9-10 (naast de Domtoren), 3512 JC
Utrecht, T (030) 233 30 36, F (030) 230 01 08,
email: rondom@ubt.nl, www.domtoren.nl

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 06 - 482 17 115
f 030 - 233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

Het is tijd voor inspiratie.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt met de Europas van de Rabobank 50% korting bij meer dan 450 musea. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Het is tijd voor de Rabobank.

Rabobank